

Harmathy Attila

az MTA rendes tagja

A magyar polgári jogról 1999-ben

Elhangzott 1999. április 29-én

1. Nincs írott vagy íratlan szabály a székfoglaló előadások tartalmának meghatározására. Ezért is természetes, hogy az, akinek székfoglaló előadást kell tartania, keresi a feladat értelmét, és annak alapján próbál eleget tenni a feltételezett követelményeknek. Nem szeretnék ebben a témában elmélyedni; elégnek látszik annak jelzése, hogy az előadás megtartására az Akadémia rendes vagy levelező tagjává történő megválasztást követően kerül sor, ezzel válik teljessé az új tisztség betöltése. Ismeretes, hogy az Akadémia (70 évnél nem idősebb) tagjainak létszámát törvény határozza meg, és így új tagokat a megüresedett helyekre választanak. Az új tag nem feltétlenül ugyanannak a tudományágnak a művelője, mint amelyhez az eltávozott akadémikus tartozott, ezért nem is állapítják meg, hogy kinek a helyét, székét töltik be. Az Akadémia elnöksége a tudományágazatok arányos fejlődésének és képviselésének figyelembevételével határozza meg, hogy az egyes tudományos osztályok által javasolt személyek közül hányat lehet megválasztani.¹ A tudományos osztályok pedig a jelölésnél egyebek mellett a tudományágak arányos képviselését is alapul veszik. Így, ha nem is állapítható meg, hogy adott esetben kinek a helyén történik utódlás, a tudományág korábbi akadémikusait, az elődöket ismerni lehet.

Mindezt azért mondtam el, mert feladatomban tekintem azt, hogy az Akadémia rendes tagjává való megválasztást követő előadásban megemlékezzek a magyar polgári jog korábbi kiváló művelőiről, akik az Akadémia tagjai voltak,

1 A Magyar Tudományos Akadémia alapszabálya 45. §-ának (4) bekezdése.

akik az elfoglalandó széket korábban birtokolták. Ez a tiszteletadás az alapja az előadás témaválasztásának.

2. Az ember élete eseményeinek évfordulói alkalmából megáll és visszatekint. A megemlékezés nemcsak az egyén szempontjából jelentős eseményeknél indokolt. A magyar polgári jog történetében 1999 vagy kerek számú vagy csaknem ilyen évfordulója több fontos eseménynek. Itt most csak a kodifikáció történetére utalok: 1959-ben (40 éve) fogadta el az országgyűlés az első magyar polgári törvénykönyvet, az 1928. évhez fűződik a magyar polgári jogot hosszú időn át alapvetően befolyásoló magánjogi törvényjavaslat elkészítése (azaz 70 éves évfordulóról van szó), és 1900-ban készült el a Ptk. első bizottsági javaslata (itt a 100 éves évforduló előestéjéről beszélhetünk). A kodifikáció végig a magyar polgári jog elméleti művelőinek, az Akadémia tagjainak aktív közreműködésével folyt.

Az utód a törvény-előkészítő munkák anyagainak tanulmányozásakor tiszteletet érez a szakmai tudás, a felelősségérzet láttán, és magát az elődökhöz képest kicsinek érezve, elkezd gondolkozni azon, hol is tartunk ma.

3. A magyar polgári jog egészének mai helyzetéről beszélni hatalmas feladat. Az a veszélye, hogy vagy csak közhelyeket lehet mondani, vagy ha az előadó ennél többre tesz kísérletet, azt érzi, hogy ha megrokkán, akkor sem tudja az előtte levő követ megmozdítani. Márpedig Marton Gézának arra a mondására visszaemlékezve, hogy a hitelező nem izzadó rabszolgát akar látni, hanem eredményt,² a hallgatóság és az olvasó sem a feladattal való gyötrődésre kíváncsi. Nem ígérek tehát többet, mint szemlélődést, impressziókat a fények és árnyak jelzésével. Az impresszió szó felidézi egyik nagy olvasmányélményemnek, Proust *Az eltűnt idő nyomában* című művének különleges hangulatát, és a műnek azt a részét, amelyben az író azt mondja az Elstir névvel szerepeltetett impresszionista festőről, hogy olyan képet alkotott, amelyet az emberek ismernek, a kép igaz, és mégis különbözik a mindeddig látottaktól, „eltérít eddigi szokásainktól, s ugyanakkor azzal, hogy egy benyomásunkra emlékeztet, mélyebbre ásat velünk önmagunkban”.³

Természetesen sem az impresszionista festményt, sem az Elstirt meglátogató és a regényben fontossá váló pufók Albertine-t nem tudom megmutatni. Csak abban bízom, hogy a jogi jelenségekkel kapcsolatos benyomások is alapot adhatnak a megszokott látvány ismételt megvizsgálására, további gondolkodásra. Ennek a gondolkodásnak a irányát annyiban szeretném befolyásolni,

2 Marton Géza: *Eredmény-kötelem*. Az Országos Ügyvédszövetség 1935. évi debreceni vándorgyűlésén tartott előadás. Különlenyomat a *Vándorgyűlés Naplójából*, Budapest, 1936, 6.

3 Marcel Proust: *Az eltűnt idő nyomában*. Budapest, 1983, II. k., 484.

hogy kapjon benne szerepet az előadásban kimondva-kimondatlanul mindig megjelenő alapkérdés: a szükségszerűnek a véletlentől való elhatárolása.

Ez a gondolkodási irány Kunderára emlékeztet, aki a véletlen szerepét több művében is középpontba állítja. *A lét elviselhetetlen könnyűsége* című regényében azt írja, hogy az embereket a véletlenek ragadják meg, és valamit akkor találnak felejthetetlennek, ha a véletlenek úgy röpködnek körülötte, mint a madarak Assisi Szent Ferenc vállánál.⁴ Az emberi érdeklődésnek ettől a vonalától eltérve az előadás a szükségszerűséget keresi.

4. A magyar polgári jog helyzetén gondolkozva szükségünk van hosszú idő-táv áttekintésére. A rövid időtartam alatt megoldandó feladatok meghatározása csak akkor lehet megalapozott, a véletlen jelenségeknek a szükségszerűektől való elhatárolására csak akkor lehet remény, ha nem tíz, nem is negyven, hanem száz év vagy azt meghaladó időtartam változásaira vagyunk tekintettel, és ezeket más országok hasonló időtávú jelenségeivel vetjük egybe.

5. A magyar polgári jog alakulása szempontjából meghatározó fontosságú volt a 19. század végének, a 20. század első felének időszaka, amikor sok vonatkozásban új jog jött létre. Az új alkotásának igénye jelentkezett az 1959. évi polgári törvénykönyv kidogozása során is. Kérdés, hogy jelenleg milyen időszakban vagyunk. A rövid távú változásokat tekintve azt lehet elmondani, hogy a korábbi megoldások alapjainak felülvizsgálatára, az új viszonyoknak megfelelő új szabályokra van szükség. Ha azonban a jogot nem csak a politika egyik eszközének tekintjük, nem egyszerűsítjük le a törvények és rendeletek szabadon meghatározható szabályaira, akkor a jog változásának jelenlegi időszakával kapcsolatban az állásfoglalás előtt további vizsgálatokra van szükség.

6. Itt most csak arra érdemes a figyelmet felhívni, hogy Magyarországon a 19. század második felében, a 20. század elején nagy jelentőségű társadalmi és gazdasági átalakulás következett be. Az iparosodás méreteit jelzi az a tény, hogy az 1890–1900 között eltelt évtizedben az iparban foglalkoztatottak száma közel hatszáz ezerrel nőtt.⁵ 1900–1910 között pedig az iparban és az építőiparban dolgozóknak az aktív keresőkhöz viszonyított aránya 14,9%-ról 18,3%-ra növekedett, szintén jelentősen emelkedett a közlekedésben, a kereskedelemben, a szolgáltatásban dolgozók aránya, ezzel szemben lényegesen csökkent a mezőgazdaságban dolgozók aránya (tíz év alatt 5,9%-kal).

Változás történt a városban és községben élők arányában is: 1870–1900 között a községben élő népesség aránya 86,7%-ról 82,8%-ra csökkent, ezzel

4 Milan Kundera: *A lét elviselhetetlen könnyűsége*. Budapest, 1998, 65.

5 Laky Dezső: Magyarország ipara 1945 nyarán. In *Fejezetek a Magyar Gazdasági Kamara történetéből*. Szerk. Ágoston László. Budapest, 1989, 142.

szemben a Budapesten élők 1,8%-ról 3,8%-ra, a többi városban élők aránya pedig 11,5%-ról 13,4%-ra nőtt.

Hasonló irányú, de sokkal erősebb, hirtelen átalakulást észlelünk, ha az 1949. évi adatokat hasonlítjuk össze az 1970. éviakkal. Ekkor két évtized alatt az iparban és építőiparban foglalkoztatottak aránya több mint 20%-kal (21,6%-ról 43,7%-ra) nőtt, a mezőgazdaságban dolgozók arányának közel 30%-os (53,8%-ról 24,7%-ra való) csökkenése mellett. Megjegyzendő, hogy ebben az időszakban nem következett be a közlekedésben, kereskedelemben, szolgáltatásban dolgozók arányának olyan jelentős növekedése, mint a századforduló táján.

A városokban és községekben élők arányában szintén hirtelen változás történt: 1949–1970 között a községekben élők aránya 63,7%-ról 54,9%-ra csökkent, ezzel szemben a budapesti lakosok aránya 17,3%-ról 18,8%-ra, a többi város lakosainak aránya pedig 19%-ról 26,3%-ra nőtt.⁶ Megjegyzendő azonban, hogy a városi lakosság számának növekedésével egyidejűleg a külterületek, a tanyák lakóinak száma is megnőtt, és mindkét irányú helyváltoztatás döntően befolyásolta az alapegység, a család életviszonyait.⁷

A tárgyalt két időszak különbségét már a számadatok is jelzik: a századforduló táján gyors, de fokozatos átalakulás történt, ezzel szemben 1949 után hirtelen és nagyarányú változásra került sor.

7. A jelenlegi helyzet megítéléséhez tisztázandó a hasonló adatok alakulása 1970 után. Az adatok azt mutatják, hogy 1997-re az iparban és építőiparban foglalkoztatottak aránya jelentősen csökkent (43,7-ről 33,1%-ra), tovább csökkent a mezőgazdaságban foglalkoztatottak aránya (24,7%-ról 7,9%-ra), ezzel szemben a közlekedésben, kereskedelemben, szolgáltatásban foglalkoztatottaké ugrásszerűen megnőtt (15,5%-ról 36,4%-ra). A lakosságnak a települések jellege szerint történő megoszlásában 1970–1990 között a korábbi irányzatnak megfelelő változás volt megfigyelhető: a községekben élők aránya jelentősen tovább csökkent (54,9%-ról 38,1%-ra), a Budapesten élők 18,8%-ról 19,4%-ra nőtt), míg a többi város lakosságának aránya jelentősen megnőtt (18,8%-ról 42,4%-ra). 1990–1997 között hasonló irányú, de lassú átalakulás történt (1997-ben a községekben élők aránya 36,8%, azaz 1990-hez viszonyítva 1%-os a csökkenés, a budapesti lakosoké 18,5%, azaz kb. 1%-os csökkenés állt be, míg a többi város lakosainak aránya 44,6%, azaz kb. 2%-kal nőtt).⁸

6 *Demográfia*. Szerk. Klinger András. Budapest, 1996, (96), 120–121.

7 Kóvér György: *Iparosodás agrárországban*. Budapest, 1982, 117–118.

8 *Magyar Statisztikai Zsebkönyv '97*. KSH, Budapest, 1998, (10), 29.

8. Az elmondottakból témánkhoz leegyszerűsítve azt a következtetést lehet levonni, hogy a századforduló táján gyors, természetes iparosodás és urbanizáció zajlott.⁹ 1949 után pedig erőltetett, nagyarányú, a gazdaság és a társadalom nagy részét érintő, mai divatos kifejezéssel sokterápia jellegű iparosítás és urbanizáció, 1970 után pedig kibontakozott a változások egy újabb folyamata, a szolgáltatások fejlődése.

9. A polgári jogban tükröződtek ezek a változások, de hatásuk nem tisztán, hanem más tényezők befolyása mellett érvényesült. Szladits Károly a magyar magánjognak az 1840 és 1940 között eltelt évszázad alatt bekövetkezett jellegváltozásairól szóló tanulmányában arra mutatott rá, hogy a 20. század igényeinek megfelelő polgári jogi intézmények nem természetes jogfejlődés eredményeként jöttek létre. A szabadságharc leverése után keletkezett szinte légüres térben külföldi (osztrák, német) hatások befolyásolták a tartalmi átalakulást. A bírói gyakorlatnak köszönhető az, hogy a külföldi hatások ellenére a magyar jogrendszer egysége fennmaradt.¹⁰ Szladits ugyanebben a tanulmányában egyébként arra is rámutatott, hogy a 19. század vége óta a magyar bírói gyakorlatban a „szociálisabbá válás”, a méltányosság, a gyengébb fél védelme érvényesült. Ez a tendencia erősödött az első világháború, majd a gazdasági válság után, amikor a bírói gyakorlat olyan intézményeket alakított ki, mint a gazdasági lehetetlenülés, a gazdaadós-védelem szabályai.

10. Jogászok között gyakran lehet találkozni olyan véleménnyel, amely a polgári jogot tiszta elvek logikus rendszerének, állami beavatkozástól mentes területnek tartja. Nem akarom a polgári jog kedvező megítélését rontani, de úgy gondolom, hogy a valóság nem felel meg ennek az elgondolásnak. A tisztánlátást több tényező zavarja. Ezek közé tartozik a polgári törvénykönyv szabályozási körének megvonása. A magyarok (és még sokak számára) mintát jelentő német BGB (Bürgerliches Gesetzbuch) esetében úgy lehetett a következetes elvi tisztaságot elérni, hogy a törvénykönyvön kívül, külön törvényekben helyezték el az állami beavatkozás jogi szabályait.¹¹ Ha tehát a polgári jogot nem egy jogszabállyal azonosítjuk, a kép jelentősen változik.

Ennek a kérdéskörnek a további tárgyalása nélkül, Szladits idézett megállapításához kapcsolódva itt inkább azt tartom lényegesnek, hogy a fejlődésben

9 Más kérdés, hogyan zajlott le a társadalmi átalakulás. Történések megállapítása szerint a polgárság és a munkásság törzse nem a parasztságból eredt, a város sok vonatkozásban akadályozta a parasztság polgárosodását: Hanák Péter: *Magyarország a Monarchiában*. Budapest, 1975, 385.

10 Szladits Károly: *A magyar magánjog jellegváltozásai az utolsó száz év alatt (1840–1940)*. In *Emlékkönyv Dr. Viski Illés József tanári működésének 40. évfordulójára*. Szerk. Eckhardt Ferenc és Degré Alajos, Budapest, 1942, 492–495.

11 Werner Schubert: *Das Bürgerliche Gesetzbuch von 1896, és Herbert Hofmeister: Vorwort*. In *Kodifikation als Mittel der Politik*. Dir. H. Hofmeister. Wien, 1986, 6, 20–28.

élenjáró európai országokhoz viszonyítva az iparosítást és urbanizációt későn megvalósító Magyarországon a modern polgári jog alkotó korszakában már érvényesültek a *laissez faire*-irányzat individualista szempontjai mellett a beavatkozás, a jóléti állam gondolatvilágához sorolható elvek, megoldások is, azaz egymástól eltérő irányzatok kaptak teret, formálták a jogintézményeket.

11. Az 1949 után végrehajtott erőltetett iparosítás és ezzel összefüggésben a községek lakosságának városokba áramlása olyan gazdasági és társadalmi változásokat eredményezett, amelyeknek következményeivel a polgári jognak is számolnia kell. A gazdasági és társadalmi változások azonban nem természetes fejlődés eredményeként jöttek létre, hanem ideológiai, politikai alapon. A politikai, gazdasági, állami rendszer nem a korábbi jogrendszer továbbfejlesztését igényelte. Az 1959. évi Ptk. ennek ellenére épített a háború előtti magyar jogra, az 1928. évi törvényjavaslatra. Az új politikai és gazdasági rendszerrel természetesen együtt járt egyes szovjet szabályok alapulvétele, egyes új jogintézmények beiktatása. A törvényjavaslat általános indokolása mégis kimondta, hogy igyekeztek elkerülni a régi magyar intézmények öncélú elvetését.¹²

A Ptk. alkotói valóban nem teremtettek teljesen új jogot, a régi intézményeket sokszor csak a szükséges mértékben igazították a változásokhoz. Ezeknek a változásoknak egyébként csak a politikai, ideológiai vonatkozásait lehetett tisztázni, a kódex tervezetének elkészültéig a társadalmi hatásokat nem is lehetett felmérni. Az iparosítás és az urbanizáció megváltoztatta a termelési egységeket, továbbá a család szerepét, és (amint erre a gazdasági változásokkal foglalkozva Parsons és Hoselitz felhívja a figyelmet) ezeknek az alapvető egységeknek az átalakulása a politikai változásoktól eltekintve is értékváltozásokat eredményez.¹³ A korábbi értékek és magatartási szokások a rendszerváltozás következtében elvesztették jelentőségüket. A kezdetben erős mobilitás a későbbiekben megszűnt, de a folyamatos politikai és gazdasági változások nem segítették stabil értékrend kialakulását.

12. 1990-től a rendszer változása új követelményeket támasztott a jogrendszerrel szemben is. A politika és a gazdaság területén bekövetkezett közismert átalakulással és ennek rövid távon érvényesülő hatásaival itt nem foglalkozom. Azt azonban a polgári jog jelenlegi helyzetének vizsgálatánál figyelembe kell venni, hogy többféle, ellentétes irányban ható tényezővel kell számolni. A korábbi fejlődési vonalhoz való visszakanyarodás, a kisgazdaságok visszaállí-

12 *A Magyar Népköztársaság Polgári Törvénykönyve*. Budapest, 1959, 14–15.

13 Talcott Parsons: *Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood Cliffs, 1966, 22–26.; Bert F. Hoselitz: *Sociological Aspects of Economic Growth*. Glencoe, 1960, 45–46, 60.

tása, a szabadpiaci módszerek alkalmazása olyan jelenségekhez vezethetnek, amelyek Nyugat-Európában a 19. században voltak ismertek. Ezzel egyidejűleg megjelentek már a 20. század második felének gazdasági rendjével járó új követelmények is. Ezeknek az eltérő szempontoknak a hatását befolyásolja a századunk második felében időnként és területenként eltérő módon érvényesülő neoliberais áramlat, amivel szemben áll az állami beavatkozásnak a jóléti állam gondolatvilágából folyó, más területeken továbbra is ható gyakorlata. Az eltérő áramlatok a polgári jog területén komoly következményekkel járnak, ennek megfelelően kerülnek kialakításra például a gyengébbek, a fogyasztók védelmét vagy a piac, a verseny törvényeinek beavatkozástól mentes hatását érvényesítő megoldások. Nagymértékben hasonló helyzetet, ellentétes tendenciák egyidejű jelentkezését észlelhettük egyébként az előzőekben a magyar polgári jog száz évvel korábbi időszakánál. Meg kell jegyezni, hogy hasonló helyzettel más európai országokban is találkozhatunk, a szempontok ütközése és a bizonytalanság nem a magyar helyzet sajátossága, sem a korábbi időszakban, sem napjainkban.

13. A polgári jog jelenlegi helyzetét vizsgálva a természetes fejlődés és a külföldi hatás kérdésénél Szladits idézett jellemzése juthat eszünkbe. A gazdaság, a társadalom és a jog természetes fejlődése 1949-ben ismét megszakadt, és a korábbi magyar jog visszaállítása egészében ma sem lehetséges. Erősen támaszkodni kell tehát a külföldi példákra. A jogrendszer egységének megőrzése, hazai környezethez illesztése ma sok szempontból nehezebb, mint száz évvel ezelőtt.

Bonyolítja a helyzetet a jogharmonizációs kötelezettségen kívül a gazdasági folyamatok országhatárokon túlnyúló jellege, divatos szóval a globalizáció. Részben ezzel áll összefüggésben az a további gond is, hogy a száz évvel ezelőtti helyzettel szemben most nemcsak egy gondolati körbe tartozó külföldi jogi hatás érvényesül, hanem egyidejűleg több jogrendszer egymástól lényegesen eltérő gondolatai is befolyást gyakorolnak. Így a jog különböző területein egymással össze nem kapcsolódó, idegen testeket alkotó intézmények megjelenésétől lehet tartani.

14. Sajátos módon a jog kodifikáltsága is gondot okozhat. A jogászi közvélemény a korábbi magyar polgári jog nem kodifikált jellegéről elfelejtkezve hajlamos a polgári jogot a Ptk-val, a jogot a törvénnyel azonosítani. Ennek veszélye azért nagy, mert nálunk is bekövetkezhet olyan helyzet, mint ami sok más országban előfordult, amikor elszakad egymástól a közfelfogás és a külföldi mintára készült, papíron létező törvényi megoldás. A gyakorlat és különösen a bírói gyakorlat jelentőségének elismerése és megfelelő szerephez juttatása nélkül nehezen tudom elképzelni a jogfejlesztést.

15. A közfelfogás, az állampolgárok magatartása és a törvényi szabályozás összhangja problémát jelenthetett száz évvel ezelőtt is. A hirtelen, erőltetett tempóban végrehajtott társadalmi átalakulás miatt a természetes tempójú változásnál sokkal határozottabban jelent meg a társadalom egységei szerepének módosulása és a korábbi értékek bizonytalanná válása. Az így kialakult helyzet következményeként nehéz feladat olyan törvényi szabályozás kidolgozása, amely megfelel a megváltozott társadalmi közegnek. A család szerepe 1949 után változott, majd 1990 óta ismét módosul. A kisgazdaságok terjedésével a család ismét termelő egységgé válik, de a száz vagy akár az ötven évvel korábbi helyzettől is lényegesen eltérő belső szereposztással, hiszen sem a nő, sem a felnőtt gyerekek helyzete nem azonos a korábbival. Ebből pedig többek között tulajdonjogi következmények is származhatnak. Ehhez hasonló problémák egyébként más országokban is vannak, bár más módon jelentkeznek.¹⁴

A nem természetes fejlődés, a megszakítás a társadalom nagy átalakulása következtében a polgári jog szempontjából fontos értékek sora kérdésessé vált. Csak példaként idézem fel, mit jelentett a második világháború óta ötven éven át az emberi személyiség tiszteletben tartása, a magántulajdon, a szerződéses kötelezettségek megtartása. Ezeknek a polgári jog szempontjából alapvető kategóriáknak az értékelése ötven éven át bizony gyenge volt, és attól lehet tartani, hogy nem várható változás rövid időn belül ezen a területen.

16. Az iparosítás és urbanizáció hatására a századfordulón egyre erősebben megnyilvánult a közjog és a magánjog határvonalainak feloldódása, a közjogi elemek egyre nagyobb mértékű behatolása a magánjog területére. Ezt a folyamatot hamarabb megfigyelhették azokban az országokban, amelyekben az állam szerepe különböző okoknál fogva viszonylag nagy volt. Erre már a századforduló táján többen felhívták a figyelmet. Az irodalmi források sokaságának idézése helyett csak a témánk szempontjából különösen lényeges megállapításokra hivatkozom. Így Fleiner 1906-ban nyomtatásban megjelent akadémiai székfoglaló előadásában a közigazgatási jog fejlődéséről és szabályainak a magánjog területén történő széles körű alkalmazásáról beszélt.¹⁵ Hedemann mintegy tíz évvel később a szociális gondolat terjedését, az állami gondoskodás törvényhozás útján történő fokozottabb érvényesülését, az individualizmus visszaszorulását, a magánjog közjogiasodását hangsúlyozta.¹⁶ A francia jogirodalomban pedig Duguít a polgári jog olyan kategóriáját, mint az alanyi jog, sterilnek és idejétműltnak minősítette, a közjog körében pedig az

14 Alison Clarke: Property Law, Re-establishing Diversity. *Current Legal Problems*, 1997, 137–138.

15 F. Fleiner: *Über die Umbildung zivilrechtlicher Institute durch das öffentliche Recht*. Tübingen, 1906, 8–9.

16 J. W. Hedemann: *Das bürgerliche Recht und die neue Zeit*. Jena, 1919, 10–12.

állam közhatalomként való fellépése helyett közszolgáltatást nyújtó tevékenységét látta lényegesnek.¹⁷

A 20. században a közjog szerepe tovább nőtt, és már nemcsak a közigazgatási jog játszott mind nagyobb szerepet, hanem egyre jelentősebb lett az alkotmányjog is. Az ebben a tekintetben különösen fontos német elméletben meghatározó jelentősége volt Franz Böhm munkásságának, aki már az 1933-ban megjelent művében a gazdasági alkotmányjog intézményeinek kiépítése révén kívánt gátat vetni az állami önkényuralmi rendszernek.¹⁸ Az alkotmányjog a második világháború után már olyan súllyal jelentkezett, hogy a polgári jog alkotmányjogiasodásáról beszélnek. Az alkotmányjog és a polgári jog művelői között széles körben feszültségek jelentkeznek. Ez egészen odáig jut, hogy a kiemelkedő civilista és jogszociológus Carbonnier az ideológia túlsúlyáról, az emberi jogok eltúlzott szerepéről és a közösségi értékek háttérbe szorulásáról ír.¹⁹

Az államnak a 20. században a gazdasági életben való megjelenésével, az állami gazdaságirányítással összefüggésben a politika az alkotmányjog szerepétől függetlenül is nyilvánvalóan megjelent a polgári jog területén. A politika szerepe korábban sem volt elhanyagolható a polgári jogban sem, soha nem volt tiszta polgári jog, de napjainkban ez a szerep a korábinál erősebb, jelentkezése direktebb. Ez a jelenség a másik oldala annak a folyamatnak, amelyet a gazdaság eljogiasításaként jelöltek meg, és amelyről az elmúlt ötven évben szintén számos tanulmány született.²⁰ Az elég nyilvánvaló egyébként a témakör tanulmányozása nélkül is, hogy a nagy szabályozási és deregulálási hullámok nem a jog (ezen belül a polgári jog) fejlődéséből következnek, hanem különböző hatások alatt keletkező állami akciók következményei (amint Alfred Kahn, a témakör egyik jelentős amerikai képviselője ki is mondja: a regulációs hullám a nagy gazdasági válsággal, a dereguláció pedig nagy részben az 1970-es évek inflációs problémáival magyarázható).²¹

17. A jognak a politika eszközeként való felhasználásával szemben a jog egyedül keveset tud tenni. A jogászok feladata azonban az, hogy a jelenségeket felismerjék, a jelenségekkel a jog területén együtt járó következményeket tisztázzák, az egyes jogágak sajátosságait figyelembe vegyék, és olyan megoldások kialakítására törekedjenek, amelyek az egyes jogágak gondolati egységét, logi-

17 L. Duguit: *Traité de droit constitutionnel*. 3e éd. Paris, 1927, VIII–XI.

18 Franz Böhm: *Wettbewerb und Monopolkampf*. Berlin, 1933, 337 skk.

19 Jean Carbonnier: *Droit et passion du droit sous la Ve République*. Paris, 1996, 121–122

20 Pl. K. H. Ladeur: Verrechtlichung der Ökonomie – Ökonomisierung des Rechts? In *Rechtsformen der Verfechtung von Staat und Wirtschaft*. Hrsg. V. Gessner, G. Winter. Opladen, 1982, 74–92.

21 Alfred E. Kahn: *The Economics of Regulation*. Cambridge, London, 1988, XVI–XVII.

kai összefüggéseit lehetőleg nem zavarják meg. Ehhez arra van szükség, hogy a polgári jogászok, az alkotmányjogászok, a közigazgatási jogászok és a büntetőjogászok jobban megértsék egymást, és az eddiginél jobb együttműködés alakuljon ki.

18. A 19. század második fele óta az államra sok feladat ellátása hárult. A jog szabályainak jelentős része közvetlenül vagy közvetve kapcsolatban áll az állam megnövekedett szerepével.²² Azon a nyilvánvaló következményen túlmenően, hogy az állami beavatkozás torzítja a piaci folyamatokat, és ennek gazdasági következményei vannak, a jogi következményeket is számításba kell venni. A polgári jog szabályai arra a feltételezésre támaszkodnak, hogy az állami szervek rendszere működik. A szabályok szemléletét is meg kell változtatni akkor, ha az derül ki, hogy az állami szervek nem képesek olyan feladatok ellátására, amelyek a polgári jogi szabályok érvényesüléséhez szükségesek. Közhelynek tekinthető, hogy a piac nem megfelelő működése esetén nem lehet olyan szabályokat fenntartani, amelyek a működő piacra építenek (ez lehet oka az állami beavatkozásnak). Nem találkoztam azonban annak a gondolatnak az általános elfogadottságával, hogy felül kell vizsgálni a szabályokat akkor, ha az állami szervek nem képesek szolgáltatni a szabályok érvényesüléséhez szükséges alapot. Csak példaként hadd említsem, hogy a polgári jogi szabályok feltételezik a végrehajtás, a nyilvántartás feladatait ellátó szervek működését. Azon túlmenően, hogy a polgári jogon kívül eső intézkedésekkel kell a feladatokat ellátni, meg kell gondolni polgári jogi következtetéseket is. Így megfontolandó, fenn kell-e tartani azt a kiindulási alapot, hogy szerződészegés esetén a természetben történő teljesítés az elsődleges követelés, ha ez végrehajthatatlan. Lehetne azonban további példát is említeni ebben a témakörben.

19. A polgári jogi szabályoknak a kapcsolódó szabályokkal, intézmények működésével egységben történő szemlélete elvezet egyébként ahhoz a kérdéshez is, milyen szerepet kapnak a a polgári jog szabályaival összefüggő feladatokat ellátó szervek, pl. az ingatlannyilvántartás szervei, sőt továbbmenve, maguk a bíróságok is. Mennyire tipikus a pénzfizetésre szóló kötelezés, és mennyire tipikus a magatartástól való eltiltás (pl. károsodás veszélye esetén, a környezetvédelem körében). Ebben a sokféle összefüggésben, több tényező által befolyásolt témakörben különböző országokban eltérő szemléletek és megoldások alakultak ki, Szükség volna a polgári jogon kívül eső elemzésekre támaszkodva a polgári jogi vonatkozások végiggondolására.

²² A témakör más vonatkozásairól l. Harmathy Attila: *Az állam gazdasági szerepváltozásának jogi tükröződése.* Budapest, 1997, 5–32.

20. Az eddig elmondottak során elsődlegesen a magyar polgári jogot befolyásoló hosszú távú átalakulás kérdései kaptak nagyobb hangsúlyt. Már eddig is szó volt azonban olyan jelenségekről (így a közigazgatási jognak, majd a politikának és az alkotmányjognak polgári jog területére való erőteljes behatolásáról), amelyek Európa más országaiban is megfigyelhetők. A következőkben már inkább az általánosnak tekinthető problémákról, változási irányokról lesz szó, és legfeljebb érintőlegesen kerül szóba a magyar sajátosság.

A 20. század polgári jogi irodalmában feltűnően sokszor és nyomatékosan kerül szóba a válság kifejezés. Az alapvető fontosságú intézményekről szinte kivétel nélkül elhangzott, hogy a régi kategóriák már nem használhatók. A különböző polgári jogi területek művelői a szakosodásnak megfelelően, egymásról alig tudva vagy tudomást nem véve, de egybehazóan elmondják azt, hogy az alapvető intézmények a jelenlegitől lényegesen eltérő körülmények között jöttek létre. A változásokhoz folyamatosan igyekeztek a kiegészítéseket, módosításokat megtalálni, de az alapokig nem nyúltak vissza. Ennek megfelelően a módosítások, kiegészítések ideiglenes és részleges megoldásként jók, az alapokat érintő problémák rendezésére azonban nem alkalmasak.

Az alapvető gondok a társadalom, a gazdaság és a technika 20. században bekövetkezett megváltozásából adódnak. Az alábbiakban nyilvánvalóan nem a teljes kép bemutatására teszek kísérletet, hanem egy-egy példa kiemelésével csak érzékeltetni szeretném a jelenséget.

21. A polgári jog a 19. század második feléig a természetes személyekre és azok jogviszonyaira tartalmazott szabályokat. Ma is az ember az alapvető jogalany. Ennek ellenére a gazdasági élet jogalanyai között ma már a társaságok, a jogi személyek vannak túlsúlyban. Chandler az amerikai társaságok átalakulásáról írta nagyon nagy hatást kiváltó művét, de megállapításai más országok esetében is helytállóak. Eszerint a gazdasági életben meghatározó jelentősége lett a sok egységgel rendelkező társaságoknak, amelyek a munkamegosztást a jogi személyen belül szervezik meg.²³ A további fejlemény pedig a nagyvállalatok terjeszkedése, az egyes egységek eltérő funkciójának kialakítása, a gazdaságilag nagyobb biztonságot nyújtó, többféle gazdasági tevékenységet végző (diverzifikált), több országot, földrajzi területet átfogó egységek hálózatának létrehozása.²⁴ A hálózat jogi formája lehet egyetlen társaság, amelynek részei a jogilag önállósággal nem rendelkező egységek, de lehet jogilag önálló egységek hálózata, amelynél a hálózatnak nincs önálló jogi személyisége. Mindkét esetben azt lehet látni, hogy a gazdasági egység és a jogi egység nem azonos, és

23 A. D. Chandler: *The Visible Hand*. Cambridge, London, 1977, 3–11.

24 A. D. Chandler: *Scale and Scope*. Cambridge, London, 1990, 36–43.

ebből problémák keletkeznek. A kérdés az, hogy a jogi rendezésnél milyen esetekben lehet és kell is eltekinteni a jogi formától, és a tényleges gazdasági valóságot venni alapul.²⁵

A jogi személyekkel kapcsolatos másik lényeges kérdés a piac követelményeinek megfelelő folyamatos változás. A változások tekintetében két, egymásól lényegesen eltérő megoldást lehet megfigyelni: az egyik esetben a vállalkozás, a jogi személy is dologként szerepel, adásvétel tárgya lehet, a másikonál ezzel szemben a társasági jogosultságok komplex jellegét tartják lényegesnek, és itt a dologként való értékesítés gondolatát nem fogadják el.²⁶ A jogi személyekkel kapcsolatos problémák azonban nemcsak a társaságoknál jelentkeznek. Az államnak, az állam szerveinek a gazdasági életben való részvétele, továbbá az új közfeladatok nem közjogi jogi személyek útján történő elvégzettetése Drago szerint a közjogi jogi személyek tanának válságához vezet.²⁷

22. A jogi személyek elterjedése egy sor további kérdést is felvet. Ezek közül egy érdemel külön említést: a jogi személy felelőssége. Korunk legtekintélyesebb francia felelősségi jogásza, André Tunc megfogalmazása szerint a kártérítési felelősség válságának egyik oka az, hogy elveit az ember személyes felelősségére alakították ki, ma viszont túlnyomó részben jogi személyekre kell alkalmazni, és ez csak nehézségekkel, a hagyományos elvek módosításával oldható meg.

A felelősségi jogban jelentkező problémák többsége már nem a károkozó személyében rejlik. A technikai fejlődés azzal jár, hogy a személynek okozott károk száma rendkívül megnő. Közel két évtizedes adatok szerint közlekedési baleset következtében Franciaországban naponta negyven ember hal meg, és ezer a sérültek száma. A felelőssé tétel körének tágításához hozzájárul a biztosítás és a társadalombiztosítás széles körben való elterjedése.²⁸ A károkozás napjainkban valóban a technika fejlődése következtében válhatott tömegmértűvé. Az ember olyan lehetőségek birtokába került, amelyekkel nem tud megfelelően, károkozást kizáróan rendelkezni (egy angol vizsgálat eredményei szerint egy átlagos gépkocsivezető hetente 50 súlyos hibát követ el).²⁹ A környezetszennyezéssel okozott károk esetében pedig már a kártérítési felelősség egész elméletét, tételeit megkérdőjelező jelenségeket kell tudomásul venni.

A biztosítás és a kártérítés viszonyát többnyire úgy tárgyalják az irodalomban, mintha minden biztosítható volna. A valóságban azonban nem ez a hely-

25 P. Finn: *Fiduciary Law and the Modern Commercial World*. In *Commercial Aspects of Trusts and Fiduciary Obligations*. Ed. E. McKendrick. Oxford, 1992, 21–22.

26 J. E. Parkinson: *Corporate Power and Responsibility*. Oxford, 1994, 150.

27 R. Drago: *La crise de la notion de l'établissement public*. Paris, 1950, 67, 223–246.

28 A. Tunc: *La responsabilité civile*. Paris, 1981, 1, 6–7.

29 B. Hepple: *Negligence: The Search for Coherence*. *Current Legal Problems*, 1997, 79.

zet, és ennek a ténynek a figyelmen kívül hagyása csak tovább zavarja a tisztánlátást.

23. A gazdasági élet 19. századhoz viszonyított átalakulása a dologi jog körében is az alapok felülvizsgálatát követeli meg. Ma már közismertnek tekinthető, hogy milyen változás történt a tulajdonjog legfontosabb tárgyai körében: a feudalizmus idején az ingatlan, az iparosítás idején az ingóságok, a 20. században pedig a nem fizikai dolgok tekintendők ilyen tárgyakként, s ez utóbbiaknál jogi konstrukció révén lehet csak a tulajdoni szabályozáshoz eljutni.³⁰ Ez a változás már önmagában is következményekkel jár. Wolfgang Wiegand egy érdekes cikkében bemutatta, hogy a dologi jog alapvető tételeit a gyakorlatban módosították. A Treuhand intézményének elismerésével a célhoz kötött, viszonylagos tulajdonjogot elismerik, és ezzel a tulajdonjogot a kötelmi joghoz közelítik.³¹

24. A polgári jog intézményei közül csak néhányat emeltem ki, és jeleztem azokat a gondokat, amelyek a 20. században bekövetkezett változások eredményeként lényeges átalakuláson mentek át. Ez az átalakulás nem tekinthető lezártnak, következetesen végiggondoltnak. Egy csokorba gyűjtésükkel arra törekedtem, hogy összefüggésekben való vizsgálatukra irányítsam a figyelmet azért is, mert ilyen munka elvégzése nem lehet egy ember feladata, csak többek közös munkájával lehet eredményt elérni.

25. A bevezetőben arra utaltam, hogy évfordulókhoz kapcsolom az előadást, mert az elődöknek szeretnék tiszteletet adni. A székfoglaló azonban nemcsak az elődök előtt való tisztelgést szolgálja, hanem beszámolást is jelent valamilyen tevékenységről. Az előadó nemcsak a hallgatóságnak, hanem magának is beszámol. Jelen esetben ennek különös oka az, hogy az előadónak is évfordulója van. Negyven évvel ezelőtt, még egyetemi hallgatóként tartott először rendszeresen szemináriumi órákat, és készítette el szakdolgozatát.

A visszatekintő számadásnál nem lehet észrevétlenül hagyni a tanár foglalkozási betegségeként megjelenő reményt: talán volt az elmúlt évek alatt valaki, aki valamit megőrzött belőlem emlékezetében. A tárgyilagos szemlélet azonban kijózanít: az emberi emlékezet olyan, mint egy szép, sima kő: nehéz megkarcolni, nyomot hagyni rajta. Ha azonban ez mégis sikerül, akkor úgy járhat, mint egy firenzei szobrász, akinek egy elkészült műve láttán Michelangelo megkérdezte: hogy tudta ezt a szép márványtömböt így tönkretenni?

A számadásnál irodalmi minta is kínálja magát: találkozás egy fiatalemberrel. Hadd idézek fel azonban mást. Az ember emlékezete sokszor egy-egy esemény helyét, a hangokat és az illatokat is tisztán megőrzi. Tisztán rögződött

30 J. W. Harris: *Property and Justice*. Oxford, 1996, 42–43.

31 W. Wiegand: *Die Entwicklung des Sachenrechts zum Schuldrecht. AcP.*, 1990, 124.

emlékem egy sok évvel ezelőtti színházi előadás, a *Peer Gynt* a Nemzeti Színházban, Balázs Samuval mint Gomböntővel. Peer Gynt is beszámol, amikor vándorlásáról hazajön, és találkozik Gomböntővel, aki azt válaszolja, hogy Peer nem töltötte be hivatását, selejt, be kell olvasztani. Peer védekezése visszaidézi a darab elején elhangzott alaptételt, ahogy Dovre apó megfogalmazza az ember és manó különbségét:³²

„Ezt mondja az ember: »ember, légy magad!«
de minálunk másként hangzik a szó:
»légy önmagadnak mindig elég, manó!«”

Peer a számonkérésnél már nem tudja, mit is jelent önmaga lenni. Végül csak annyit tud mondani, hogy

„gyönyörű föld, rossz néven ne vedd,
hogy szép gyepeden hiába jártam”,

és az, ami útján megtartotta, őrizte, nem más, mint Solvejg hite, reménye, szeretete.

A 20. század emberére is jellemző vezéreszme: légy magad! Válasza pedig Kosztolányitól véve

„Ilyen az ember. Egyedüli példány...
Mindenki tudta és hirdette: ő volt.
Ahogy szerette ezt vagy azt az ételt,
s szólt az ajka, melyet mostan lepecsételt
a csönd, s ahogy zengett fülünkbe hangja,
mint vízbe süllyedt templomok harangja
a mélybe lenn, s ahogy mondta nemrég:
»Édes fiacskám, egy kis sajtot ennék«”³³

Vigasztalóbban szól Kosztolányi egy másik verse:

„Bizony ma már, hogy izmaim lazulnak,
úgy érzem én, barátom, hogy a porban,
hol lelkek és göröngyök közt botoltam,
mégis csak egy nagy ismeretlen Úrnak
vendége voltam.”³⁴

Hadd zárjam esetlen saját prózával:

Visszatekintve a hajdani szakdolgozatra, ma is az érdekel, ami akkor, az irány nem változott. Ami azóta történt, az arra elég, hogy bizakodva bejelentsem: elértem oda, hogy a munka alapozásához a tanulást most már megkezdhetem.

32 H. Ibsen: *Peer Gynt*. Ford. Áprily Lajos. Budapest, 1973.

33 Kosztolányi Dezső: *Halotti beszéd*.

34 Kosztolányi Dezső: *Hajnali részegség*.